

ОД КУЛТУРНОТО МИНАТО

Зоран ГЕОРГИЕВ

ДВА АНТИЧКИ РЕЛЈЕФИ ОД МАТКА

На левиот брег на реката Треска, високо над т.н. Водена Врата, пред излезот од нејзината клисура, на просторот помеѓу селото Матка и џрнатините на црквата Св. Недела, се издигаат стрмните, тешко совладливи падини на ридот Краста. На неговото плато, коешто го надвишува речното корито за 220 м, се наоѓа обновената селска црква Св. Спас. Таа е подигната во рамките на темелите од постарата истоимена еднокорабна црква, којашто Р. Љубинковиќ, пред повеќе од четири децении, ја затекнал во џрнатини¹⁾ Оваа, пак, била изградена врз остатоците од уште постар објект, веројатно, трикорабна базилика, чии контури ги оддава конфигурацијата на теренот. Педесетина метри 1/3 оттука, се наоѓаат откопани остатоци од уште една црква, средновековна еднокорабна градба со нартекс, посветена на Св. Троица. Околу обете цркви, на теренот лежат поголем број делови од античка камена архитектонска пластика, со различна стилска и хронолошка припадност. Истите биле секундарно употребени при градењето на средновековната црква, во чии зачувани долни патрии од сидовите се забележуваат и други постари архитектонски делови. Меѓу овие антички елементи внимание привлекуваат и два вотивни релјефи.

Еден од нив се наоѓа во црквата Св. Троица, вграден во источниот сид на нартексот, покрај северниот довратник од влезот во наосот (Сл. 1). Тоа е еден каменен блок врз чие видливо лице (0,30 × 0,33 м) е претставена женска фигура во движење на десно. Блокот има три откршени страни, така што и релјефот е знатно оштетен: недостасува главата и левата рака на фигурата, која била хоризонтално испружена нанапред, во висина на рамото. Десната рака е свиена во лактот и подигната кон десното рамо. Дланката недостасува. Фигурата е облечена во пеплос кој паѓа свонесто, досегајќи под колената. Нозете и

¹⁾ Р. Љубинковиќ, Српски црковни споменици у клисури реке Треске, Скопје 1940, 6.

Сл. 1. — Остатоци од црквата Св. Троица со бројни антички сполни

стапалата се шематски предадени во кус, задржан чекор, а движењето е потенцирано со димплите на пеплосот, всушност паралелни коси бразди кои требало да го доловат ефектот на разбранувана драперија (сл. 2).

Сл. 2. — Жртвеник со претстава на Дијана

Судејќи според облеката, ставот и движењето на фигурата, релјефот ја претставува божицата Диана (Артемида) — тип ловец: со испружена лева рака, во која држи лак и со подигната десна рака, со која испушта стрела или посегнува кон тоболоцот зад грбот. Тоа е основниот иконографски тип на ова најпочитувано божество во антиката кај нас. Истиот е познат од Кичево, Бетловодица, и Штавица — Прилеп,²⁾ Хераклеја — Би-

²⁾ Н. Вулић, Споменик СКА 71 (1931), бр. 183, 350, 509.

тола,³⁾ Паралево,⁴⁾ Суводол,⁵⁾ Крушевица,⁶⁾ Флорина — Јерин,⁷⁾ Стоби,⁸⁾ Стибера.⁹⁾ Наодот од Скупи — торзо од статуа на Артемида¹⁰⁾ претставува единствен досега познат ваков пример од скопската котлина.

Ова изворно женско божество на природата, автохтоно по потекло,¹¹⁾ се јавува и во ликот на Хеката, Артемида Ефеска, потоа како хтонско божество, Божица на смртта, заштитничка на брачната врска, а се крие и во други иконографски претстави од римската раноцарска епоха (Битола, Крушевјани, Путурус, Живојно, Паралово, Стоби, Сопот, Кокре, Ореовец, Банско, Мојно, Демир Капија).¹²⁾ Најчесто се среќава на камени икони, поретко на жртвеници (Кокре, Путурус, Живојно) и во полна пластика (Мојно, Суводол, Хераклеја, Стоби, Скупи).

Релјефот од Матка е изработен врз ара посветена на претставеното божество. Камениот блок, врз чие лице се наоѓа, завлегува во сидната маса повеќе од 0,27 м, така што се намалува можноста истиот да биде дел од вотивна плоча или, евентуално, од надгробен споменик. Впрочем, третата димензија на блокот морала да биде императив за неговото всидување при градењето на црквата. Освен тоа, истиот има неоштетена површина на долната страна, чиј раб се наоѓа на 0,025 м под стапалата на фигурата. Ова пак покажува дека жртвеникот стоел врз одделно изделкан постамент.

Што се однесува до уметничкиот квалитет на релјефот, грубиот шематски пртеж на фигурата, општата рустична техничка изведба, потоа начинот на кој е решена драперијата, како и сумарно предадената анатомија на голите делови од телото, укажуваат на мошне слаб локален мајстор, односно одразуваат

3) И. Микулчиќ, Непознат антички град кај Мојно, Годишен зборник на Филозофскиот факултет, кн. 22, Скопје 1970, 331, заб. 20, 21; — S. Düll, Die götterkulte Nordmakedoniens in römischer Zeit, Münchener archäologische studien 7 (1977), 289, бр. 37.

4) И. Микулчиќ, loc. cit., заб. 22; — S. Düll, op. cit., Abb. 14.

5) Б. Јосифовска, Водич низ лапидариумот, Археолошки музеј, Скопје 1961, 58, Т. VI; — S. Düll, op. cit., Abb. 17.

6) G. Daux, Chronique des fouilles archeologiques, BCH 84 — II, 1959, 767, fig. 3; — И. Микулчиќ, op. cit. 331.

7) И. Микулчиќ, op. cit., 331, заб. 25.

8) Р. Петковић, Годишњак САН 40 (1931), 225; — S. Düll, op. cit., Abb. 15; — Dj. Mano — Zissi, Stratigraphic and the Urban Development of Stobi, Studies in the antiquities of Stobi, Vol. I, Beograd 1973, 203, fig. 101.

9) S. Düll, op. cit., Abb. 22; — Истата за примерите од НР Бугарија, op. cit., Abb. 20, 21, 23—25.

10) Б. Јосифовска, op. cit., 86, бр. 23; — И. Микулчиќ, op. cit., 331.

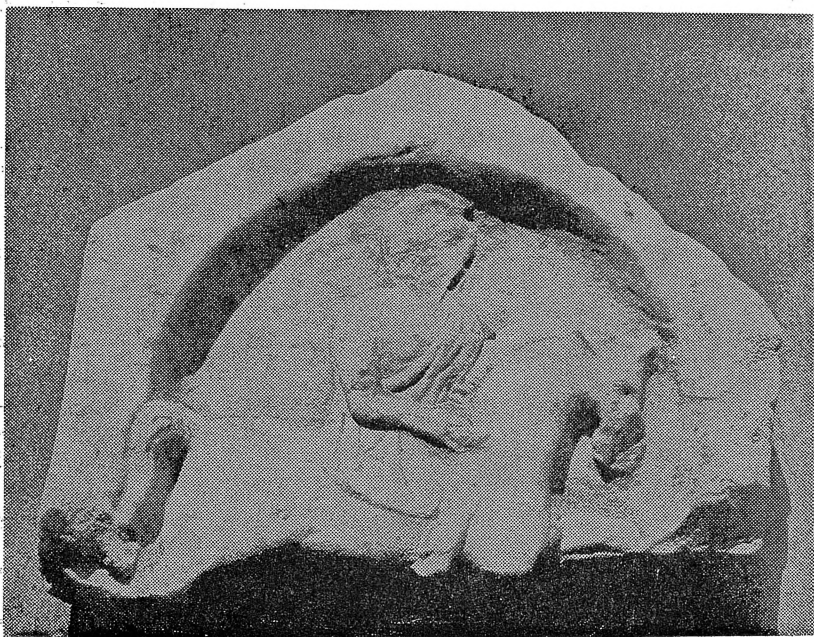
11) Ibid., 332.

12) Н. Вулић, Споменик 71, бр. 30' 107, 407, 462; Споменик 75, бр. 19, 20, 36, 70. Споменик 77, бр. 58; Споменик 78, бр. 20; Споменик 98, бр. 80, 354, 360; — И. Микулчиќ, op. cit., заб. 35; — В. Соколовска, Светилиште на Диоскурите кај Демир Капија, Жива антика, год. XXIV, кн. 1—2, Скопје 1974, 269, 274, Сл. 3.

груба провинциска изработка, секако, условена од економската состојба на дарителот.

Вториот релјеф лежеше слободно пред влезот на црквата Св. Спас, а веројатно е најден во близината и донесен тука во најново време.¹³⁾ Тоа е една вотивна плоча со петоаголен облик, изработена од бел ситнозрнест мермер, со димензии: сочувана височина 0,185 X 0,235 X 0,035 — 0,050 м. Плочата има правоагол-но горе полукружно обликувано релјефно поле, во кое се наоѓа претстава на тракискиот коњанин во движење на десно. Релје-фот е висок 0,016 м, а ја исполнува целата широчина на полето. Јавачот, чиешто лице е одбиено (се чини не случајно), предаден е со полусвртено тело кон гледачот, со десна рака положена врз коренот од вратот на коњот. Во неа држи патера. Облечен е во запащан хитон, кој ги остава откриени десното рамо и голем дел од градите. Коњот е предаден во смирен кас или лесен ѓд, со подигната предна лева нога. Долниот дел од плочата, поч-нувајќи под stomакот на коњот, недостасува (Сл. 3).

За разлика од претходниот, овој релјеф се одликува со да-леку поголема умешност и мајсторство како во поглед на тех-ничката изработка така и во прецизноста и убавината на црте-

Сл. 3. — Вотивна плоча на Тракиски коњаник

¹³⁾ Истиот сега се чува во археолошката збирка на Филозофскиот факултет во Скопје.

жот, кој особено доаѓа до израз во анатомскиот третман и складните пропорции на коњот.

Бројот на вотивните плочи, жртвениците и надгробните споменици од СР Македонија со претстави на тракискиот коњаник релативно е голем.¹⁴⁾ Повеќето потекнуваат од Прилепско (Кривогаштани, Трап, Волково, Кален, Ореовец, Голем Радобил, Руфци, Трновци, Слечче, Прилеп, Ракле, Браилово, Небрегово, Маркова Варош)¹⁵⁾ и од Битолско.¹⁶⁾ Познати се и од урбаните центри Стибера и Стоби,¹⁷⁾ потоа од Т. Велес и околината,¹⁸⁾ од Грчиште, Гевгелиско, Дојран, Белотино, Струмичко,¹⁹⁾ од Преспа, Дисан, Кавадаречко, Таринци, Штипско,²⁰⁾ Куманово.²¹⁾ Во Скопско тракискиот херос досега се јавил на една икона од Семениште, на една стела од Ср. Коњаре и во еден гробен релјеф од Добри Дол.²²⁾ Најголем број од овие примери претставуваат изобразби врз надгробни споменици и зад нив се крие хероизираниот лик на покојникот. Општо, во поглед на иконографијата тие не покажуваат мноштво варијанти; речиси сите се движат во рамките на една вообичаена схема, којашто јавачот го предвидува со високо крената и назад зафрлена десна рака, зад која се виори хламида, а коњот обично пропнат на задните нозе, во скок или нагласено силно движење. Особеностите и разликите помеѓу одделни примери, главно, се сведуваат на други придружни елементи што ја проследуваат, дополнуваат или поблизу ја определуваат сцената.

¹⁴⁾ Прв обид за целосен преглед на лапидарниот споменичен фонд со вакви претстави од подрачјето на Југославија направил Н. Вулиќ (Трачки коњаник и друге иконе из античког доба, Споменик САН 98, 1941—1948, 283—317), опфаќајќи ги сите дотогаш познати примери од Македонија. Истите ги обработила и А. Церемановиќ — Кузмановиќ, дополнувајќи ја листата со понови наоди (А. Ceremanović — Kuzmanović, Die Denkmäler des thrakischen Heros in Jugoslavien und das problem des thrakischen Reitergottes, Archaeologia Jugoslavica IV, Beograd 1963, 31—54).

¹⁵⁾ Н. Вулиќ, Споменик СКА 71 (1933), бр. 196, 199, 297, 367, 397, 399, 435—436, 463, 468, 487, 492; Спом. 98, бр. 22, 371, 377 — Б. Сарија, Археолошка испитивања у Јужној Србији, Старијар НС. III, Београд 108; — А. Ceremanović — Kuzmanović, op. cit., 40—41, Abb. 13, 15, 19.

¹⁶⁾ Н. Вулиќ, Спом. 71, бр. 16, 22, 196 Спом. 75, бр. 6, 18; Спом. 98, бр. 40, 41, 43, 48; — А. Ceremanović — Kuzmanović, op. cit., 39—41, Abb. 11—17; — К. Петров, Два релјефа од Буково, Жива Антика, год. V/2, Скопје 1955, 383, Сл. 2.

¹⁷⁾ Н. Вулиќ, Спом. 71, бр. 506; — А. Ceremanović — Kuzmanović, op. cit., Abb. 5.

¹⁸⁾ Н. Вулиќ, Спом. 71, бр. 50; Спом. 98, бр. 49, 79; — А. Ceremanović — Kuzmanović op. cit., 39, Abb. 9, 10.

¹⁹⁾ Н. Вулиќ, Спом. 71, бр. 119; Спом. 75, бр. 30; Спом. 98, бр. 467.

²⁰⁾ А. Ceremanović — Kuzmanović, op. cit., 40—41, Abb. 16, 18, 61.

²¹⁾ Н. Вулиќ, Спом. 98, бр. 215.

²²⁾ Ibid., бр. 444, 447; — Д. Вучковиќ — Тодоровиќ, Римски двојни гроб из Доброг Дола код Скопља, Старијар НС, кн. VII—VIII (1956/57) Београд 1958, 289 ин., Сл. 7.

Во споредба со наброените релјефи (првенствено вотивни) со претстава на тракискиот херос, иконата од Матка покажува разлики со кои се одделува како редок и по некои елементи единствен пример во рамките на СР Македонија. На неа јавачот е претставен во моментот на непосредното жртвување, логично предаден во неопходното смирено движење. Овој иконографски тип е добро познат од античките наоѓалишта во НР Бугарија, додека кај нас е потврден само уште со по еден пример од Сисак, околината на Ниш, од Пиротско и од Прилеп.²³⁾ Според иконографско-типолошката класификација на Ј. Тодоров, истиот припаѓа на неговата категорија II-ц,²⁴⁾ којашто опфаќа примери предимно од светилиштето во Глава Панега, Тетевенско каде вотивните натписи го идентификуваат херосот најчесто со Асклепиј, макар што и тука, како и од други наоѓалишта, има вакви икони на кои тој е идентификуван со други божества.²⁵⁾

Споменатите наши претставници, настанати надвор од матичната средина каде се создадени основните варијанти во претставувањето на тракискиот коњаник и изработени од локални мајстори, иконографски не се сосем чисти. Тие покажуваат мешање на овој тип со преставите каде тој е сфатен како бог-ловец, задржувајќи ја, во овој случај, несоодветната динамика. Ова особено е изразено кај најпериферните примери — релјефите од Сисак и Прилеп, кај кои движењето е потенцирано со развезаната хламида — дури и кога коњот е со смирено движење (Прилеп) — спротивно на релјефите од Бугарија каде во согласност со дејствието таа е спуштена зад грбот на јавачот.²⁶⁾ На релјефот, пак од Матка, инаку близок до изворниот облик, овој карактеристичен и редовен придружник на херосот наполно недостасува.

Уште еден елемент привлекува внимание. Тоа и обликувањето на горниот дел од плочата во вид на двосливен кров или нерасчленет фронтон, со што надворешната рамка добива архитектурен изглед. Вакво решение во обликувањето на рамката се

²³⁾ Н. Вулић, *Споменик* 98, бр. 13, 16, 19, 20.

²⁴⁾ Ј. Тодоров, *Паганизмот во Долна Мизия през првите три века след Христа*, *София* 1928, 120. По категоризацијата на Г. Капаров овој тип припаѓа на I група претстави на тракискиот херос (Kazarov G., *Heros. Thracischer Reiter*, RE III, Suppl. 1918, Col. 1137).

²⁵⁾ Ј. Тодоров, *op. cit.* 118, бр. 8; 119, бр. 4; 119—120; — Добруски В., *Тракийско светилище на Асклепий од Глава Панега*, *Археологически известия на Народния музей в София* I, 1907, 3 и нат. За потеклото, установувањето на обликот и разнообразните аспекти на тракискиот херос в. Д. Дечев, *Една семејна триада в религијата на траките*, *ИАИ XVIII*, 1952, 38—49 и наведената литература.

²⁶⁾ Ј. Тодоров, *op. cit.*, 120.

среќава кај повеќе антички икони од Бугарија²⁷⁾ каде има и примери кај кои фронтонот претставува дел од целосно издиференцирана архитектурна структура.²⁸⁾ Инаку, иако од плочата недостасува долниот дел каде што стоела вообичаената зооморфна симболика, може да се забележи уште и тоа дека помеѓу нејзината десна рамка и релјефот не останува доволен простор за дрвото на животот, дотолку повеќе што под подигнатата нога од коњот се наоѓал жртвеникот, па овој елемент изгледа бил изоставен.

Основа за датирање на разгледаните релјефи од Матка претставуваат бројните примери на римската пластика од ваков карактер. Иконата на тракискиот херос, со својот тематски и иконографски вид, со стилските карактеристики и уметничкиот квалитет, го одбележува времето на владеењето на последните Антонини или првите Севери, кога во античка северна Македонија се јавуваат почетоците на синкретизмот на античките религии, наспоредно со пробивот на ориенталните култови. Оваа последна етапа во цутењето на раноримската уметност кај нас дала најповеќе пластика со класицистички обележја. Доцниот II и раниот III век воедно е и време кога во Скопската котлина се засилува присуството на тракиските елементи, посведочени и епиграфски и археолошки.²⁹⁾ Што се однесува, пак, до арата со претстава на Диана, рустичната изведба на релјефот не допушта попрецизно датирање врз основа на стилот, меѓутоа, имајќи предвид дека најголемиот број споменици кај нас на кои се јавува ова божество настанал во II и првата половина од III век, таа исто така му припаѓа на ова време.

*
* *

Гледано пошироко, релјефите од локалитетот Краста имаат подлабоко значење. Тие ги дополнуваат скудните знаења за ова старо култно место, со речиси до денес непрекинат континуитет, продлабочувајќи ја неговата хронологија. Тие укажуваат на постоењето и на еден постар, пагански култен објект на овој прос-

²⁷⁾ Г. И. Кацаров, Светилище на Зевса и Хера при Копиловци (Кюстендилско), Известия на българското археологическо дружество — IV, София 1915, т. IX, сл. 3, 5; т. XII, сл. 4; т. XV, сл. 3, 5, 6; — М. Мирчев, Гърчки епиграфски паметници от Черноморското крабрежје и вътрешноста, Известия на варненското археологическо дружество в гр. Сталин, кн. VIII, Сталин 1951, сл. 53, 54.

²⁸⁾ Ibid., Разкопки на тракийското селище крај с. Галата, Известия АДС, кн. IX, Сталин 1953, сл. 19. Една ваква икона на тракискиот коњаник потекнува и од Тасос (Н. Kukuli — Hrisantaki, *Arch. Delt.* 24 (1969), *Athens* 1970, *Pin.* 358.

²⁹⁾ F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, *Sarajevo* 1969, 168—188; — И. Микулчић, Раноримски гробови из Скупа, *Старинар НС*, кн. XXIV—XXV, Београд 1973—1974, 94; — Истиот, Кон етничкото прашање на предримското население во скопската котлина, *Историја*, кн. VII/2, Скопје 1971, 172.

тор што, впрочем, навестуваат повеќе присутни делови од раноримската архитектонска пластика. Да ги споменам поважните. Пред црквата Св. Спас, како и во Св. Троица, лежат неколку парчиња од масивна архитравна греда со иста профилација, од кои некои имаат сочувана должина и над 1,30 м; на еден од нив се сочувале неколку преостанати букви од оштетениот натпис, кој по облик одговараат на времето пред средината на III век.³⁰⁾ Тука се и двете бази од столбови, со различна широчина, но еднаква височина и иста раноримско-јонска профилација, конструирана со шестар. Потоа, еден солидно изработен јонски капител од бел мермер, чии волути биле открити за да се добие од него градежен блок, како и дел од одделно изделкана профилирана база од жртвеник. Наспроти овие архитектонски елементи, за кои може да се помисли и дека можеби се донесени од поголема далечина за да се употребат при зидањето на Св. Троица, релјефите (особено вотивната плоча) заради малите димензии биле некорисни во таа смисла и не подлежат на такво дислоцирање. Истите, несомнено, потекнуваат од непосредната околина, а тоа сугерира еднаков заклучок и за наброените градежни делови.

И самата местоположба на локалитетот наметнува ваков заклучок. Расположен над р. Треска, чијашто долина и во антиката и во средниот век била интензивно користена како најкус природен пат што ги поврзува Скопската и Кичевската котлина, сместен високо меѓу шилестите громовни карпи, непосредно пред мистичниот влез на клисурата и на прагот на неизвесноста, тој ги имал основните предиспозиции за да добие култно обележје. А откако во раноцарското време овој простор добил ваков карактер, била создадена традиција која во доцната антика не била напуштена и заборавена. Тогаш, тука изникнала една ранохристијанска базилика, чии бројни архитектонски елементи, подоцна, исто така нашле место во сидовите на средновековната црква Св. Троица,

³⁰⁾ П. Петровић, Палеографија римских натписа у Горњој Мезији, Београд 1975, 114, 116, 119 (G, S, M), заб. 21, 31, 44 — аналогии кај епиграфските споменици од Скуппи, Виминациум и Сингидунум, датирани во I — прва половина од III век.